

ГРИГОРІЙ ПІВТОРАК

КОЛИ Ж ВИНИКЛА УКРАЇНСЬКА МОВА?

Григорій Півторак (нар. 1935 р.) — мовознавець. Закінчив Полтавський педагогічний інститут (1959). Доктор філологічних наук (з 1990 р.). Старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України (з 1978 р.). Автор праць з проблем етногенезу слов'ян, історії і діалектології східнослов'янських мов, українсько-білоруських мовних зв'язків донаціонального періоду, культури мови: «Форми інфінітива в українській мові» (1974), «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» (1988), «Українці: звідки ми і наша мова» (1993). Спів-автор «Етимологічного словника української мови». Працює також у галузі літературознавства і художнього перекладу.

Після краху тоталітарного комуністичного режиму в умовах національного відродження й відновлення української державності, цілком природно, значно зріс суспільний інтерес до історії України й особливо — до походження та історії української мови як основної ознаки нашої нації.

Нині багато хто покликається на працю польського мовознавця, викладача Одеської гімназії в кінці минулого століття Михайла Красуського «Древность малороссийского языка», опубліковану в Одесі у 1880 р., а в наш час передруко-

---

Друкується за виданням: Півторак Григорій. Коли ж виникла українська мова? // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. К., 1993.

вану в часописі «Індо-Європа» і в перекладі українською мовою — в «Дніпрі» (1991 р., № 10), у якій автор заявляє про те, що «малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, але й від санскриту, грецької, латинської та інших мов». Подібні твердження часто трапляються і в статтях та монографіях сучасних авторів. Проте спроби відсунути період появи українців і української мови в далеке минуле — аж до нашої ери — породжує безліч питань: де саме жили стародавні українці і чому вони не залишили жодних археологічних комплексів своєї культури, наявних в усіх інших стародавніх народів? Чому серед слов'ян пальма першості щодо часу виникнення віддається саме українцям і чому на неї не можуть претендувати, скажімо, поляки або чехи, а польська й чеська мови не можуть бути давнішими від української або хоч би синхронними за процесом формування? Ці та інші питання залишаються без відповіді, бо для неї бракує відповідних історичних фактів. А наука, як відомо, визнає лише факти — тільки вони дають підставу робити певні висновки чи висувати вірогідні гіпотези, котрі згодом можуть бути переконливо доведені або аргументовано спростовані. Отже, розглядати історію українців та української мови поза часом і простором і поза історією слов'янства взагалі — це значить відриватися від наукового ґрунту й літати в хмарах мрій і фантазій.

Коли йдеться про виникнення української мови як мови нашої нації, у свідомості багатьох сучасних шукачів правд давніх коренів української мови у глибинах тисячоліть до н. е. вона часто асоціюється із сучасною літературною мовою, тобто тією, яка щодня звучить по радіо й телебаченню, яку вивчають у школах, якою друкують книжки й газети і т. п. Проте національна мова — це не тільки спільна для всієї нації літературна мова, опрацьована майстрами художнього слова, але й мова народна, діалектна, відмінна в різних діалектних ареалах.¹

Щодо походження сучасної української літературної мови ніяких проблем немає: загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський, а основоположником став Т. Шевченко; вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських говірок². До І. Котляревського і Т. Шевченка існувала староукраїнська писемна мова (XIII—XVIII ст.), що сформувалася на основі давньоруських літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньоруська писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з

прийняттям християнства³. Отже, цілком зрозуміло, що коли ми говоримо про древність української мови і шукаємо її коріння в глибині століть, ідеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти. Історія народно-діалектного мовлення складалася зовсім по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Отже, дослідити походження української мови — це насамперед з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, що поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпряньський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Загальновідомо, що сучасна українська етномовна територія ділиться на три великі діалектні масиви — наріччя: північне, південно-західне і південно-східне. З них перші два — стародавні, а третє — новоутворене. На думку багатьох дослідників, воно виникло лише в XVI—XVII ст. на базі говірок переселенців з Полісся і особливо з Волині та Поділля, які почали з'являтися на Середній Наддніпрянщині з XIII—XIV ст.⁴ До того сучасні південно-східні українські землі були диким полем. Мова ж стародавніх полян і їхніх нащадків, а також пізніші київсько-переяславські говірки мали виразну північну (поліську) діалектну основу (щоправда, деякі дослідники вважають ці говірки не пов'язаними з північними, а самостійними, через що й усе південно-східне наріччя вважають не новоутвореним, а стародавнім, хоч для цього, на наш погляд, немає достатніх підстав). Таким чином, можна сказати ще конкретніше: щоб дослідити походження української мови, слід з'ясувати місце і час утворення північного та південно-західного українських наріч.

Коли ж починається їхня історія?

Сучасна світова славістика має в своєму розпорядженні надійні й апробовані методи наукових досліджень далекого минулого, що дали позитивні й незаперечні результати. Зокрема, в жодного авторитетного славіста нашої планети не викликає сумнівів існування в минулому давнього спільно-слов'янського (праслов'янського) періоду, під час якого праслов'янські племена мали більш-менш однорідну матеріальну та духовну культуру і користувалися близькоспорідненими діалектами з багатьма спільними рисами, які дали підставу вченим ввести в науковий обіг поняття «праслов'янська мова»⁵. Усе це збігається зі свідченням про слов'ян стародавніх

істориків і політичних діячів: Геродота (V ст. до н. е.), Птоломея (II ст. до н. е.), Плінія, Таціта (I ст. н. е.), готського історика Йордана (VI ст. н. е.) та ін., з археологічними дослідженнями наших і зарубіжних спеціалістів. Отже, слід завжди пам'ятати, що українська мова — це одна із багатьох слов'янських мов, а українці — частина слов'янського світу. Слов'яни ж разом з багатьма іншими народами — індоевропейці. Таким чином, і українська мова, і санскрит, і латина, і давньогрецька мова — усі вони індоевропейські, тобто члени однієї мовної сім'ї з багатьма спільними або подібними фонетичними, граматичними і найбільше — лексичними особливостями. Тому хоч і М. Красуський наводить цілу низку слів, подібних за звучанням та значенням в українській мові і в санскриті *, і сучасні часописи друкують або готують до друку українсько-санскритський, українсько-етруський, українсько-латинський лексикони тотожностей, що, на думку їх авторів, мають засвідчити принаймні синхронність виникнення цих мов (справді, це справляє ефект, вражаючий читачів, проте в цьому нічого сенсаційного немає: подібні лексичні паралелі серед мов однієї мовної сім'ї закономірні). З не меншим успіхом можна знайти цілий лексикон відповідностей між санскритом і, наприклад, болгарською, німецькою, англійською, румунською чи будь-якою іншою індоевропейською мовою. Особливо багато таких відповідностей між усіма слов'янськими мовами, бо вони вийшли зі спільного праслов'янського кореня.

Історичними, археологічними і лінгвістичними матеріалами доведено, що спільнослов'янський період тривав приблизно до середини I тис. н. е. Після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI—VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до формування українського, російського та білоруського народів. З цього часу намітились і тенденції формування окремих східнослов'янських мов. За припущенням учених, східнослов'янські племена, поряд з етнічними розходженнями, відрізнялися також і своїми діалектами. Разом з тим, ціла низка фонетичних, граматичних і лексичних особливостей була спільною для всіх діалектів. Саме такі мовні риси й створюва-

---

* Поряд з деякими цікавими спостереженнями і слушними зауваженнями у відзначеній праці М. Красуського навіть неспеціалістові впадає в око наївність і недостатня компетентність її автора, майже вся аргументація якого взята з арсеналу не лінгвістики, а так званої народної етимології, де вважається нормальним порівнювати випадково подібні за звучанням, але абсолютно різні за значенням слова в українській і якійсь іншій стародавній мові і на цій підставі встановлювати вік української мови.

ли особливий східнослов'янський діалектний тип. Але вже в цей час протоукраїнська мовна територія була неоднорідна і виразно ділилася на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінні масиви: північний і південний.

Північний масив, який охоплював Середню Наддніпрянщину, Полісся, Волинь, Наддністрянщину й Прикарпаття (від Прип'яті до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева й Ірпеня), був частиною значно ширшого ареалу археологічної культури празько-корчацького типу (V—VII ст.)⁶. Цей ареал у загальних рисах відповідає території розселення склавів, про яких розповідає Іордан (VI ст.)⁷. Нашадки празько-корчацької культури влилися безпосередньо в культуру Київської Русі. Північний діалектний масив став у майбутньому основою північного наріччя української мови.

Південний протоукраїнський етномовний масив сформувався на початку VI ст. у лісостепах Середньої Наддніпрянщини, включаючи й середні течії Сули, Псла і Ворскли, а також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россою та в Прутсько-Дністровському межиріччі. Цей тип в археології дістав назву «культура пенківського типу» (від с. Пенківка поблизу гирла Тясмина), яка проіснувала до другої половини VII ст. н. е.⁸. Ареал пенківської культури чітко збігається з територією антів, про яких повідомляють Іордан та Прокопій Кесарійський⁹. У південному діалектному ареалі, на основі якого згодом сформувалося південно-західне наріччя, виникла більшість фонетичних рис, характерних лише для української мови.

Нашадки антів і склавів на кінець VII ст. піднялися до переддержавного рівня організації суспільства. Утворювані в цей час союзи племен спочатку були, очевидно, тимчасовими конгломератами різних племен або союзами дружинників різних племен під час військових походів, але з часом створювалися все стабільніші союзи сусідніх племен, які поступово перетворювалися у феодальні князівства. Отже, відомі нам з літопису східнослов'янські угруповання (на території нашої України у північній частині це — дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, у південній етномовній зоні — частина полян, уличі, тиверці, білі хорвати) напередодні об'єднання їх у межах Київської Русі являли собою територіальні, політичні союзи державного типу. Вони мали певні етнічні й діалектні особливості, яких не втратили і в складі Київської Русі, оскільки повного й остаточного злиття колишніх союзів у так звану давньоруську народність не сталося¹⁰. На нашу думку, давньоруської народності, а, отже, й спільної давньоруської народно-розмовної мови ніколи не

було. З історичного погляду правильніше було б говорити про давньоруське суспільство не як про єдину давньоруську народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією¹. Та єдність Русі, про яку ми знаємо з давньоруської літератури (єдність пропагували, до єдності закликали), — це, швидше, явище, поширене в державному житті багатоетнічних і багатонаціональних політичних утворень, коли правлячі кола прагнуть злити це розмаїття в одну безлику масу за принципом «в одній державі — один народ», а офіційні ідеологи видають бажане за дійсне. Так було в Київській Русі, так було протягом усієї історії Російської імперії з її постійно актуальною проблемою «обрусення инородцев», це саме тривало і в Радянському Союзі (згадаймо горезвісний постулат про нову історичну спільність людей — радянський народ, хоч сьогодні вже навряд чи хто сумнівається, що це був чистісінький міф). Разом з тим, ми вважаємо, що термін «давньоруська мова» має право на існування, але вживати його правомірно лише щодо писемно-літературної мови, яка, поряд із церковнослов'янською (мовою православної церкви), обслуговувала всі сфери державного життя і була справді спільною (хоч і з певними регіональними мовними особливостями)¹² для всієї території Київської Русі.

Не всі дослідники з цим погоджуються, але скептиків щодо реальності давньоруської народності і єдиної давньоруської народно-розмовної мови стає все більше. Вони схиляються до думки, що виникнення окремих східнослов'янських народностей відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племенних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, що внаслідок їх дальшої консолідації поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Цей процес був об'єктивним і не породжувався феодалною роздрібненістю, а лише стимулювався нею, отже, почався значно раніше — з VI—VII ст. Таким чином, традиційне твердження про Київську Русь як колыску трьох східнослов'янських народів не має під собою реального наукового ґрунту, — його слід відкинути як ідеологічну вигадку.

Коли ж виникли найхарактерніші мовні особливості, які становлять специфіку української мови, і з якого часу можна вважати, що українська мова існує вже як самостійна мовна система?

Відповісти на це питання дуже непросто. Річ у тому, що

найважливіше джерело для такої відповіді — найдавніші писемні пам'ятки, які дійшли до нас, — датуються аж другою половиною XI ст. Ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел ми не маємо, хоч вони, напевне, були. У пам'ятках другої половини XI ст. вже засвідчено чимало українських діалектних особливостей (зокрема, перехід вибухового *g* у фрикативний *h*, злиття голосних *ы*, *і* у специфічний український звук *и*, зближення ненаголошених *є* — *и* у вимові типу *се"ло*, *ве"сна*, *ве"ликий*, перехід *ѣ* в *і* тощо). Якщо ці діалектні риси широко засвідчені в давньоруських пам'ятках, значить, вони в другій половині XI ст. для мовлення тодішніх книжників були вже настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій усе ж таки проникали в писемність, а утворювалися вони, звичайно, набагато раніше, десь у період між VI—X ст., задовго до того, як були зафіксовані на письмі. Чимало граматичних особливостей стали характерними для української мови завдяки тому, що в ній збереглися деякі дуже старі, ще спільнослов'янські морфологічні риси, які в інших слов'янських мовах замінилися іншими: закінчення *-у* в родовому відмінку однини іменників чол. роду (*солоду*, *гороху*, *роду*, *меду*, *пороху*, *гомону*, *дожчу*), *-ові*, *-єві* в дав. відмінку цих самих іменників (*богові*, *ангелові*, *синові*, *домові*, *змієві*, *духові*, *Петрові*), кличний відмінок іменників (*владико*, *Маріє*, *учителю*, *жено*, *друже*, *княже*, *Ігорю*, *брате*, *земле*, *Петре*), закінчення *-ої* в родовому відмінку прикметників жін. роду (*великої*, *доброї*, *святої*, *пагубної*), форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часу 1-ої дієвідміни без кінцевого *-ть* (*утворює*, *жалѣє*, *може*, *убиває*, *иде*, *живе*, *поучає*), закінчення *-мо* в дієсловах 1-ої особи множини теперішнього й майбутнього часів (*вѣруємо*, *даємо*, *поставимо*, *розумѣмо*, *не пытаємо*, *помагаємо*) і т. ін.

Виразні місцеві протоукраїнські особливості формувалися також у галузі синтаксису й лексики. Так, наприклад, у пам'ятках XI—XII ст. засвідчено чимало діалектних слів, які згодом стали характерними особливостями лексичного складу української мови: *багно*, *оболонь*, *гай*, *пуща*, *яр*, *полонина*, *гребля*, *глей*, *гличик*, *рінь*, *багатъє*, *криниця*, *сбожъє*, *жито*, *кожух*, *порох*, *зоря*, *брехати* (*гавкати*), *жадати*, *тулитися*, *ховатися* і чимало інших.

Чи досить усіх цих рис для того, щоб вважати, що то вже була українська мова? Усі серйозні спеціалісти тут однастайні: ні, не досить, хоч міру цієї достатності кожен розуміє по-своєму. Проте очевидно, що навіть велика кількість усіх цих місцевих регіоналізмів у протоукраїнських говорах ще не створювала самостійної мовної системи. Й

ще бракувало цілої низки особливостей, насамперед фонетичних, що були наслідком занепаду зредукованих **ъ**, **ь**. Цей процес збігся з епохою феодальної роздрібненості і справедливо вважається найважливішим фонетичним процесом у східнослов'янських говорах, поворотним етапом їхнього розвитку¹³.

Як відомо, унаслідок занепаду зредукованих **ъ** та **ь** виникло чимало фонетичних перетворень, спільних для всіх східнослов'янських діалектів, але значна кількість цих змін у різних діалектних ареалах дала різні результати, що стали новими розрізнявальними особливостями окремих східнослов'янських мов, зокрема, стали притаманними лише українській (деякі — й білоруській) мові: перехід **о**, **е** в **і** у нових закритих складах (**віл**, **кінь**, **піч**), розвиток приставних голосних **о**, **і** (*Овруч*, *олжа*, *омшаник*, *іржа*, *імла*, *іржати*), поява сполучень **-ри-**, **-ли-** у позиції між приголосними (*глитати*, *гриміти*, *дрижати*, *кривавий*), поява форм типу *відкритий*, *мий*, *рий*, *злий*, *молодий*, *шия*, *умийся*, зміна приголосних **л** > **ў** (*вовна*, *вовк*, *повний*, *товстий*, *мовчати*), пом'якшення приголосних **з**, **ц**, **с** у суфіксах **-ський**, **-зький**, **-цький** (*польський*, *угорський*, *снятинський*, *чорторизький*, *городецький*, *галицький*), асиміляція **ј** м'якими приголосними **і**, як наслідок, — їх подовження (*життя*, *зілля*, *збіжжя*, *суддя*, *ніччю*) тощо¹⁴. Лише з виникненням цих суто українських (або українсько-білоруських) фонетичних рис протоукраїнські діалекти, на наш погляд, набули всіх основних особливостей сучасної української мови як закінченої мовної системи.

Отже, заключним етапом процесу формування української мови як самостійної мовної системи був занепад зредукованих **ъ** та **ь**. Коли ж він відбувся? Лінгвістичний аналіз давньборуських пам'яток з ареалу сучасної України дає підстави вважати, що цей процес у південно-західних протоукраїнських говорах завершився десь приблизно в першій половині XI ст. У протоукраїнських північних говорах він відбувався дещо пізніше й закінчився, вірогідно, протягом першої половини XII ст., а в проторосійських говорах — лише в кінці XIII ст.¹⁵.

З усього сказаного випливає такий загальний висновок. Формування української мови, як і інших східнослов'янських, почалося від праслов'янського періоду і розтягнулося на декілька століть. Проте процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. Найрапіше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія нинішньої України була частиною прабатьківщини слов'ян, а інші східнослов'янські регіони в той час ще були заселені неслов'янськими племенами — балтами та фінно-уграми.

Входження праукраїнської етномовної території до слов'янської прабатьківщини спричинилося до того, що українська мова увібрала в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, яка в інших східнослов'янських мовах відображена меншою мірою або й зовсім зникла. У протоукраїнських діалектах протягом VI—IX ст. виникло в різний час чимало інших специфічно українських або українсько-білоруських, менше — українсько-російських діалектних особливостей, деякі з них — під впливом інших мов або іномовних субстратів. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі, і в наступний період — від XIV ст. і далі, а певні зміни і вдосконалення української мовної системи тривають і нині. Це — безперервний рух і розвиток. Але тим рубежем, від якого є вагомі підстави вважати українську мову як самостійну, був занепад зредукованих. До цього періоду правомірно говорити лише про існування декількох діалектних зон, які по суті були окремими мікрмовама. Серед них найяскравіше виділяються, умовно називаючи, галицька, карпатська, подільська, можливо, і частина поліської — киево-чернігівсько-переяславська (з огляду на роль Києва й навколишніх земель як ядра руської державності й центру міжплемінних та міжнародних зв'язків Київської Русі). У ході суспільно-економічного і культурно-політичного розвитку різних українських земель тривало далі зближення окремих регіонів і консолідація їхнього населення, що завершилося утворенням української народності. Цей процес, на наш погляд, відбувся у XII—XIII ст. На цей самий період припадає й остаточне оформлення своєрідних фонетичних особливостей української мови, значна частина яких була зумовлена занепадом зредукованих **ь та ь**.

Отже, рубіж XI—XII ст. можна умовно визнати початком самостійної історії української мови як мови українського народу.

Ми свідомі того, що не всіх дослідників і зацікавлених людей задовольнить запропоноване датування. Прихильники традиційних поглядів про початок самостійного існування східнослов'янських мов з XIV ст. і далі вважатимуть, що говорити про українську мову як самостійну мовну систему з XII ст. ще занадто рано, а радикально настроєні аматори старовини наполягатимуть на тому, що українська мова виникла набагато раніше. Але для цього потрібні неспростовні докази. Зокрема, й для того, щоб запропоноване тут датування відсунути в глибину, слід принаймні аргументовано довести, що занепад зредукованих у протоукраїнських говорах відбувся не в XI ст., а значно раніше, а засвідчені в давньоруських пам'ятках численні випадки написання **ь та ь** не від-

бивають їх звуковий статус, а є лише даниною традиції, яка закріпилася в російському правонисі й існувала аж до реформи російської абетки у 1918 р.

Література

- ¹ М а т в і я с І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977. С. 5 -31.
- М а т в і я с І. Г. Українська мова і її говори. К., 1990. С. 7- 12.
- ² Курс історії української літературної мови. К., 1958. Т. 1. С. 140—162, 211 -212; П л ю щ П. П. Історія української літературної мови. К., 1971. С. 261 -272, 291 -308.
- ³ П л ю щ П. П. Знач. праця. С. 95 -132, 135- 139.
- ⁴ М а т в і я с І. Г. Українська мова і її говори. С. 19-33, 105 -112.
- ⁵ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966. С. 15—21.
- ⁶ Т р е т ь я к о в П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., Л., 1966. С. 252; Р у с а н о в а И. П. Славянские древности V--VIII вв. Культура пражского типа. М., 1976. С. 135- 136; Археология Украинской ССР. К., 1986. Т. 3. С. 113—127.
- ⁷ И о р д а н. О происхождении и деянии готов. М., 1960. С. 72.
- ⁸ Т р е т ь я к о в П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. С. 252; Т р е т ь я к о в П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970. С. 91 -93; С е д о в В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970. С. 65 -66; С е д о в В. В. Происхождение и ранняя история славян. М.; 1979. С. 112; С е д о в В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982. С. 19, 26 -28; Б а р а н В. Д. Славяне в середине I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза славян. К., 1978. С. 18, 30; Б а р а н В. Д. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'ян. народів: IX Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді. К., 1983. С. 191; П р и х о д н ю к О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI - IX ст. н. е. К., 1980. С. 121; Археология Украинской ССР, 1984. С. 153 -167.
- ⁹ Р ы б а к о в Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // Вопр. истории. 1981. № 2. С. 42; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К., 1985. С. 91.
- ¹⁰ Р ы б а к о в Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970. С. 23—33.
- ¹¹ Детальніше див.: П і в т о р а к Г. Давньоруська народність: реальність чи міф? // Вісник Міжнародної асоціації українців. К., 1991. № 2. С. 28—36.
- ¹² Р у с а н і в с ь к и й В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. К., 1985. С. 9—22.
- ¹³ Ф и л и н Ф. П. Образование языка восточных славян. М., Л., 1962. С. 259.
- ¹⁴ П і в т о р а к Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. К., 1988. С. 177- 219.
- ¹⁵ Там само. С. 173.